

Kitap Tanıtımı/ Book Review

Safevîlerde Hükümdar Unvanları ve Hâkimiyet Anlayışı

Gülay Karadağ ÇINAR, Konya: Çizgi Kitabevi, 2017, ss. 192, ISBN: 978-605-196-102-6

Değerlendiren: Ufuk Ali Kaftanlı*

Türkmen/Kürt klanlarının Erken-Yeniçağlar Anadolu'sundan İran'a gerçekleştirdiği debdebeli göçün müsebbibi olan Safevî İmparatorluğu, bilhassa siyasî târîh açısından çeşitli araştırmacılarca etraflıca tartışılmıştır. Mâmafih zikredilen teşekkülün sosyo-politik mahiyeti dâhilinde pek az kalem oynatılmıştır. Gülay Karadağ-Çınar'ın adı geçen akademik çalışması, Safevî araştırmalarındaki işte bu noksanı gidermek için atılan adımlardan sadece biridir. İnceleme amacı güttüğümüz kitap; *Safevîlerde Hükümdar Unvanları ve Hâkimiyet Anlayışı*, Önsöz (s. 7-9), Giriş (s. 11-17) bölümleriyle başlamaktadır. Önsöz'de hükümdarlık olgusunun nelîğinden bahsedilmiş ve Safevî özelinde I. İsmail'den I. Abbas'a uzanan şahlık silsilesinin unvanlarının kritik edileceği söylenmiştir. Kullanılacak kaynaklar ile çalışmanın bölümlenmesi kabaca sunulduktan sonra bölüm bitirilmiştir. Giriş'te yapıtın saray merkezli vakanüvislere¹ dayandırılarak hazırlandığı aktarılıp, Şîî algı ile Ortazaman İslâmî tarihyografinin hudutlarında çevrelenmiş Safevî İranı'nın Farsça-dilli tarihyazımı tasvir edilmiştir.

* Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Tarih Bölümü, ufukalikaftanlı@outlook.com.tr, ORCID: /0000-0003-0250-239X

¹ Söz konusu vakanüvisler, genel hatlarla şunlardır: Hondmîr (ö.1535), Eminî, Yahya Kazvinî (ö. 1554), Hüseyinî (ö. 1564), Kâşânî (ö. 1567), Rûmlu (ö. 1577), Natanzî, İskender Bey Münşî (ö. 1632), Veli Kulu (d. 1625) vd.

Birinci Bölüm (19-39), *Kuruluş ve Yükseliş Sürecinde Safevî Şahları ve Hanedan Unvanları* alt başlığına sahip olup vakanüvisler ışığında; I. İsmail², I. Tahmasb³, II. İsmail, Muhammed Hudabende ve I. Abbas'ın (1501-1629) biyografilerini aktarmaktadır. Bölümün son kısmı olan *F. Safevî Hanedanı ve Unvanları*, meselenin aslen irdelendiği başlangıçtır. Burada Kızılbaş zümreler için özellikle önem addeden Hz. Ali ve On İki İmâmlar (Saray vakanüvisleri; içlerinde İmâm Hüseyin, Mûsâ el-Kâzım, Alî er-Rızâ ve el-Mehdî'ye rağbet etmektedir.) merkezli soyluluğa atfedilen vurgular gösterilmiştir. Yazar, Osmanlı'nın da kendine uygun ced dayandırmaları yaptığından dem vurarak Türk-İslâm dairesinde evvelden bu yana halkın üzerinde yetkinlik sağlamanın akılcı yollarından birinin “kutlu, yüce, haşmetli” ailelere bağlanmak, soy ağacının *ulu* unsurlarında ismi geçenleri göstermek olduğunu anlatmıştır. Bağlam gereğince, Şah I. İsmail'e layık görülen “*Pâdişâh-ı celil Sultan Şah İsmail-i Haydar-i Hüseyin-i Safevî*” ya da “*Şâh-ı imâmet-nejâd*” gibi unvanlar tarihçilik perspektifinden yorumlanmıştır⁴.

² Yazar ilgili yerde (s. 20-21), T. Gündüz'den hareketle şahın erkek evladının İranî adları (ör. Behram) hâiz olduğunu belirtmektedir. Gerçekten de bu I. İsmail'in üstündeki İslâmî kaygının yanında, İran mitosunun da tesir ettiğinin bir dışavurumudur.

³ Şah İsmail'in Çaldıran mağlubiyeti, onun özellikle Türkmenler nezdindeki tanınırlığına bir miktar zevâl getirmiştir. Nitekim Karadağ-Çınar'ın, R. Matthee vasıtasıyla aktardığı I. Tahmasb'ın adeta evliya statüsünde değer görmesi bilgisi (s. 23), Safevî ulûhiyetinin sonlanmadığını aksettirmektedir.

⁴ Karadağ-Çınar'ın zikri geçen kısımdaki bir değerlendirmesine çeşitli yönleriyle katılmıyoruz. Araştırmacı Safevî siyasası olan militanik Şiîliği orijin alarak, Selçukî-Anadolu mu, İran mı? Açıklanmamış.– ve Osmanlı'nın dâhilde bulunduğu diğer tüm Türk devlet liderlerinin dinî politika efkârından âri olduğuna ya da en azından bu yönelimin “Safevîlerin dışında” sadece tebaayı bütünleştirmek için kullanıldığı iddiasındadır (s. 31-32). Ardındansa Safevî-harici mekanizmaların, halkını sadece Müslüman-dışı ülkelere karşı örgütlediği söylenilmiştir. İslâm'ın siyasî figürlerce faydacı emellere alet edilmesi bambaşka bir konu olduğu için yazımızın haddini aşmaktadır. Lâkin biliyoruz ki, İran Selçuklu önderleri Sünnî akideyi zevkle muhafaza etmekteydiler. Bkz. Mehmet Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet* (İstanbul: Alfa, 2017), 22-23; Buna binaen Osmanlı'nın *abdal* gruplarıyla ilişki içinde bulunduğu kuruluş devri dışında, özellikle II. Mehmed ile başlayan merkezileşme süreciyle; *Halife* I. Selim - I. Süleyman dönemlerinde Sünnî *ulema* patronajlığının zirveye eriştiği malumdur. Bkz. Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şii İttifakı* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 51-55. Bilgilerimiz Sünnî-tarafgirlik etkisinde bulunan bu devletlerin Safevî İmparatorluğu'nun kurulmasına dek Heterodoks/Kızılbaş bağlılarına türlü –artan– baskılar uyguladığını sarih vaziyette sunmaktadır. Dolayısıyla Safevî-dışı teşekküllerin araştırmacının öne sürdüğü gibi inanç bakımından basitleştirilemeyeceği açıktır. Elbette Safevîler, Ortodoks-süffî ekolden gelerek Şîa ülkesine dönüşmüşlerdir. Fakat bu zikredilen diğer Türk-İslâm hükümdarlıklarının İslâm çerçevesindeki Sünnî dominantlığını gölgeleyebilecek bir âmil değildir.

İkinci Bölüm (41-126), *Şahların Karakter ve Niteliklerine İşaret Eden Unvanlar* alt başlığına hâiz olup çalışmanın adeta ana damarını meydana getirmektedir. *A. Adaletli Hükümdarlar* bahsinde, Ortaçağ tebaasınca yöneticiden beklenen adilliğin ihtivasına değinilmiştir. Vakanüvislerce “*Pâdişâh-ı â’dl*” yahut “*Hazret-i Şâh-ı adl-goster*” türevi şanlarla anılan liderin, bu sorumluluğunun kökenlerine pencere açılmış olup; Avesta, Firdevsi, Beydebâ, Nizâmülmülk-Gazzâlî vs. (İslâm), Orhun Kitâbeleri ve Kutadgu Bilig vd. başvurulmuştur⁵. *B. Çağın Fatihleri*’nde, “*Pâdişâh-ı zafer-karîn*”, “*Ebu’l-Muzaffer Sultan*” ve “*Hâkân-ı Süleyman-ı Şân-ı Sâhib-Kırân*” şeklindeki cihanşümûl amaçların savaşıcı dışavurumu olan unvanlar tartışılmıştır. *C. Cihân Hükümdarı Şahlar* bahsinde, bir önceki kısmı doğrudan ilgilendiren “dünyayı yönetme, himaye etme, koruma” meselesi zengin sunumla örneklendirilmiştir. Ayrıca himayecilik noktasında Machiavelli’den hareketle Safevî şahlarının; sanatçılar, sığınmacılar, Şî allâmeler, tasavvufî simâlar üzerindeki patrimoniyal tavırları betimlenmiştir.

D. İktidarın Sahibi Seçilmiş Şahlar’da, tanrısal lütfun hâkim kişiye verdiği güç dillendirilmiştir. Ortazaman’da pek yaygın olan “göksel (yahut *tanrısal*) kuvvetten icazet alarak yeryüzünde kutsallaşmış hükümdar” algısı, gerek Ortadoğu’da gerekse İç Asya düzleminde revaç bulduğundan mütevellit; vakanüvisler Safevî önderlerinin iktidarlarını güçlendirmek amacıyla, “*Pâdişâh-ı sahib-i iktidar*” türü unvanlar üretmişlerdir. *E. Hâkimiyet Sembolleri ve Şah Unvanları* bahsinde; erki tesis eden taht, taç ve bunlarla bağlantılı gök materyalleri şanlar üzerinden sunulmuştur. *F. Şahların Mizaç ve Fiziki Niteliklerine Dair Unvanları*’nda mââmûr pâdişâhların efektif özelliklerine parmak basılarak; iyilik, cesaretlilik, dindarlık, bahtiyârlık sağlayıcılık, uğurluluk, cömertlik, merhametlilik-ahlâklılık, eşsizlik şeklindeki ululaştırıcı sıfatlar, onların zihin kodlarına işlenmiş temelleriyle yahut bir başka deyişle; Sasani (İran-Zerdüştilik), Şîa İslâm, arkaik Türk telâkkîsi (ör. Oğuz Kağan Destanı), Hint gizemciliği ana kollarından yola çıkılarak çözümlenmeye çalışılmıştır.

⁵ Adalet-ışık bağlantısına dikkat çekilen yerde (s. 59-62) şahlara göksel unvanlar yöneltilmesinden ayrıntılarıyla bahsedilmiştir. Nitekim Türkmen-Kürt Kızılbaşlar için kült olan güneş, ay, yıldızlar, ışık gibi türlü gök unsurunun; dinî kabûlünden hiç söz edilmediği ve dolayısıyla bu unvanların adı geçen aşiretler nezdinde ifade ettiği anlam vurgulanmadığı için ne yazık ki gereken tanzimin sağlanamadığını düşünüyoruz.

Sayın Gülay Karadağ-Çınar'ın araştırmasında sadece klasik metinlerle sınırlı kalmayarak, A. Schopenhauer gibi feylesofların görüşlerine başvurması ayrıca takdire şayandır ki kuşkusuz bu akademik seçim, çalışmanın öncül değerini bir kat daha arttırmaktadır. Yazar, *G. Konuya Dair Problematikler* kısmında zekâ ve bilgeliğin Türk-İran geleneklerindeki önemine değinip; bu niteliklerin vakanüvisler kapsamında, Safevî hükümdarlarına neden isnat edilmediğini irdeleyerek bir sorun da ortaya atmıştır⁶.

Üçüncü Bölüm (127-143), *Efsanevi Karakterlerin Unvanlara Yansıması* alt başlığıyla sunulmuştur. Hem Eskiçağ, hem de Ortaçağ'da geçmişin kabûlü; kahramanların ve yenilmez güce sahip önderlerin –çoğu zaman masalsı mitosun güç istencini kendine özgü yorumlamasıyla ortaya çıkan– öyküleriyle bezenmiştir. Bu minvalde vakanüvislerin Safevî liderlerine kültleşmiş “Altın Çağ” hükümdarlarının özelliklerini, isimlerini yakıştırmaları çok doğaldır. Örneğin araştırmacı; Feridun, Cemşid, Süleyman ve İskender'i inceleyerek, bu isimlerin çağdaş Safevî kroniklerine nasıl yansıdığını ustaca keşfetmiştir. “*Pâdişâh-ı cemşîd-iktidâr*”, “*Pâdişâh-ı Feridun-câh*”, “*Pâdişâh-ı Süleyman-ihtişâm*” ve “*Pâdişâh-ı skender-câh*” türevi şöhretlerin erke hâiz olmaya çalışan Kızılbaş liderler dâhilinde fazlasıyla kullanışlı olduğunu belirtmekte bir sakınca görmemektedir.

Dördüncü Bölüm'ün alt başlığı (145-171), *Din ve Hükümdar Arasındaki İlişkileri Yansıtan Unvanlar* şeklindedir. Bu bölümde sırasıyla İran, Bozkır-Kök Teğri efkârı ve İslâm dairesi ile Safevîliğin rabitaları tespit edilme-ye uğraşılmıştır. İrani tabanın inanç ve kültür kapsamında öne çıkan en önemli iki din ürünü: Zerdüştlük ile Manicilik öğretileridir. Ahura Mazda temelli düalist İran mistisizminin iki uçlu ürünleri, Safevî-Kızılbaş saray çevresinde bizzat onun tabanında yeşerdiği için akis bulmayı başarabilmiştir. Bugün rahatlıkla söyleyebiliriz ki düalist anlayışları da içeren Tanrı-Kral düşüncesi, şahlarda karşılık görmüştür. Hem Zerdüş, hem de Mani

⁶ Esasında bahsi geçen sorun; araştırmacının, Şah I. İsmail'in ön yaşamını zorlu şartlar altında sürdürmesinden mütevellit gerekli müspet eğitim alamadığını belirtmesiyle bir nebze çözülmektedir. Dolayısıyla ona eklenemeyen zekâ ve belgelik içeren unvanlar, soyunun devamı için de kullanılamayacaktır. Çünkü bu Şah I. İsmail'e saygısızlık olacak, onu küçük görmek mânâsına gelecektir (s. 123). Aynı zamanda kitlesine; sûfiyane görgü neticesinde “*Mürşîd-i Kâmil*” unvanıyla seslenen hükümdarların, nihayetinde bu tip bir sosyo-politik bilgi ile zekâ ilgisini göstermesini lazım kılan sebepler, 16. yüzyıl İrani'nda yaşamını sürdüren klan yapısındaki Kızılbaşlar için gerekmemektedir. Onlar şahlarından coşkun-hareketli bir hayatın arzulattığı daha pratik şeyler beklemekteydiler.

öğretisinde yer alan göksel tanrısallık telâkkîsi “*Nevvâb-ı astân-ı asmân-ı nişân – Gökyüzü sarayının vekili*” biçimindeki unvanlarda cana ulaşmıştır. İranî müteessir konjonktürün, saf bir potada etkiden uzak durmadığı da mâlûm olup geriye kalan etkileri göz ardı etmek mümkün değildir. Köken meselesi babında daha ziyade Türkçe-dilli bir çevrede gelişen Kızılbaş dünyasının liderleri, sadece İran kapsamında incelenemez. Bu bağlamda araştırmacı, Kök Tevri algısındaki atmosferik –göksel– yüceltmenin başat bir konumda olmasından doğan fikirle araştırmayı geliştirmektedir. Metni; Orhun Kitâbeleri’nden alıntılanan kısımlarla kuvvetlendiren Karadağ-Çınar, ardından Şîî İslâm’ın “*Pâdişâh-ı İslam*” şeklindeki bütünleştirici ve Sünnîliği görmezden gelici türlü unvanlarını tasvir etmiştir⁷.

Sonuç (s. 173-177), Kaynakça (s. 178-188), Dizin (s. 189-192) bölümleriyle biten eser; 21. yüzyılın ilk yarısında olmamıza rağmen henüz gerekli ilgi ve alakayı yeterince göremeyen Safevî İrani hakkında, umut verici bir müteşebbisliğin ürünüdür. Araştırmacı Gülay Karadağ-Çınar,engin Farsça bilgisiyle Safevî saray metinlerini sosyo-psikolojik bir analize tabi tutarak, Kızılbaş hükümdarların ve maiyetindekilerin zihinsel kodlarına inme-ye çalışmıştır. Ortaya koyduğu tespitler ile Ortadoğu tarihinde seçkin bir devlet olan Safevî İmparatorluğu’nun kültürel kaynaklarına ışık tutan bu sosyolojik araştırma eseri, bilhassa 16. – 17. yüzyıl Safevî İrani hakkında çalışmalar yapacak tüm ilgililer için başucu kitaplarından biri olmalıdır.

⁷ Değerlendiren kişi hüviyetiyle baktığımızda özellikle bu bölümde kanımızca eksik gördüğümüz durum, sadece kroniklere bağımlı kalınmayıp çalışma sahasının genişletilmiş olduğu hâlde, bir türlü Zerdüşt-Mani ve Kök Tevri inançlarıyla Kızılbaş halk nezdinde bağlantı kurulmamasıdır. Bu noksanı giderebilmek ve aradaki şaşırtıcı benzerlikleri tespit etmek için okuyucumuza kaynak önerisi yapmayı bir görev addediyoruz. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017).